

XIX АСР ОХИРИ-XX АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ХЎЖАЛИГИГА МАРКАЗДАН ҚОЧУВЧИ НАСОС ТЕХНИКАСИНИНГ КИРИБ КЕЛИШИ

Элова Дилноза

PhD, Бухоро давлат университети Археология ва Бухоро тарихи кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада архив ҳужжатлари материаллари орқали XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ўлкасига марказдан қочувчи насос техник воситасининг кириб келиш тарихи ва уни халқ хўжалигига таъсири масалалари илмий асосда таҳлил қилинган.

Ключевые слова: Туркистон, янги техника, йер майдони, марказдан қочувчи насос, цилиндр, буғ двигатели, от кучи, нарх-наво, стансия, суғориш, деҳқончилик, сув, машинист, таъмирловчи, фирма.

Кириш

XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистонга қишлоқ хўжалигида, саноатда, кундалик маиший турмушда ишлатиладиган ўнлаб техникалар, асбоб-ускуналар кириб келган. Бундан 1,5-1 аср олдинги техникалар қанчалик содда бўлмасин, ўз даври кишилари ҳаётида “Мўжизавий кашфиётлар” намунаси сифатида хўжалик ҳаётига олиб кирилган. Айниқса, қишлоқ хўжалиги соҳасига кириб келган техник янгиликлар деҳқонларнинг қўл меҳнатини йенгиллаштиришда, меҳнат унумдорлигини оширишда, вақтни тежашда, аҳолини техник билимини кўтаришда муҳим аҳамиятга эга бўлганди. Янги техникаларнинг кириб келиши билан улардан фойдаланиш, ишлатиш, таъмирлаш билан боғлиқ малакали мутахассисларга ҳам еhtiёж кучайган. Шундай техникалардан бири XIX аср охири чорагида Туркистон вилоятлари (Фарғона, Сирдарё, Самарқанд)га кириб келган Марказдан қочувчи насос ҳисобланади. Тадқиқотларимиз давомида амин бўлдикки, марказдан қочувчи насос кириб келиши билан дарё, канал ва анҳорлардан сувни юқорига кўтариб бериш орқали узоқ масофалардаги йер майдонларида ҳам деҳқончилик қилиш имконияти вужудга келди. Марказдан қочувчи насосларнинг хўжалик турли тармоқларида ҳам қўллаш самарали натижалар берди. Жумладан, марказдан қочувчи насосларнинг бир қатор маркалари Россия ва хориж фирмалари орқали Туркистонга, айниқса, XIX аср 90-йилларида кўп партиядан келтирилди.

Асосий қисм

Марказдан қочувчи насосларнинг буғ двигатели ёрдамида ишлаши, улар от кучига қараб кичик ва катта насосларга бўлиниши ҳақида манбаларда бой маълумотлар келтирилган. Архив ҳужжатларида келтирилишича, марказдан қочувчи насосларнинг “Фаулер”, “Ниагара”, “Летесто”, “Занжирли насос”, “Веронжингтон”, “Челленж” ва “Биленж” тизимли насослари, “Транспартёр”, “Гидравлик”, “Калифорния вертикал насоси” маркалари бўлиб, улар турли мақсадларда ишлатилган. Туркистонга келтирилган насослар “Москва машиналар омборхонаси”, “Урлауб Ик”, “Иван Ряховский К.А.Прейс” фирмаси, Густав Лист Аксионерлик жамияти” кабилар томонидан тақдим етилган. Айниқса, “Густав Лист машинасозлик заводи Аксионерлик жамияти” бу борада йетакчилик қилган.

Ушбу завод 1863-йилда очилган бўлиб, завод деярли барча насосларнинг турлари, маркаси, техник қисмларини ишлаб чиқарган.

XIX аср охиридаёқ завод тарихи ва фаолиятига бағишлаб 2та рисола чоп етилган. Китобларда Густав Лист Акционерлик жамияти машинасозлик заводида ишлаб чиқариладиган техникалар рўйхати ва уларни қўллаш тартиби ҳақида маълумотлар берилган. Манбаларда келтирилишича, 1-насос 1899-йилда Самарқанд вилояти Каттақўрғон уyezди Чимбой волости, Тали қишлоғида ишга туширилган. “Фаулер” маркали ушбу кичик насос соатига 400-480 челак сувни юқорига кўтариб берган ва тадбиркорлар томонидан 28 рублга Тошкентдаги “К.А.Прейс” номли машина омборидан харид қилинган. “Фаулер”маркали насоси – йенгил, арзон, чидамли ва мустаҳкам, бир соатда 480-500 челаккача сувни юқорига кўтариб берган. У чўяндан қилинган бўлиб, оғирлиги 2,5 пуд (1пуд 16кг). Унинг трубази узунлиги 3 аршин (1аршин-71,12см), зарур бўлганда трубазини 6 версик (1версик-4,45см) узайтириш имкони бўлган. Насоснинг заводдаги баҳоси 3 аршин ва 6 версик трубази билан 28 рубл бўлган. “Фаулер” 10,20, 30 аршинли қудуқлардан ҳам, ўртача 1 соатда 300-400 челак сув чиқариб берган. Марказдан қочувчи насослар кичик, ўрта ва катта каби гуруҳларга ажратилиб, улар буғ двигателининг от кучига боғлиқ бўлган. Масалан “Летесто” насос тизимини ишга тушириш учун унинг катта-кичиклигига қараб, 6, 8, 10, 14 киши меҳнати талаб қилинган. “Летесто” от кучига қараб 1350, 3500, 5000, 7000, 9500 челак сувни юқорига кўтариб берган. Насослар нархи ҳам қуввати ва турига қараб турлича нархларда баҳоланган.

1. Оддий насослар қувватига қараб: 230, 335, 400, 450, 500 рублгача сотилган.
2. 4 та чўян ғилдираги бўлган насослар – 250, 360, 430, 480, 540 рубл ҳисобларида баҳоланган.
3. Шестерналар орқали ҳаракатга келадиган “Летесто” насоси - 625 рублдан 75 рублгача турган.

Насосларнинг цилиндри чўян ёхуд темирдан бўлиб, улар 17, 21, 25, 28, 32 пуд каби оғирликларда еди, трубазининг қалинлиги еса – 1.5, 2, 2.5, 4 ҳатто 5 дюмли (1дюм-25,25.5мм) еди. Марказдан қочувчи насослар нафақат сувни юқорига кўтариб бериш вазифасини емас, жумладан, “Челленж” насоси подвалдан сувни сўриб чиқариш, бочка ва бакларни сувга тўлғазиш, ҳаммомларга сув кўтариб бериш, пороходларга сув тўлдириш, боғ ва пайкаларга сув йетказиш каби мақсадларда қўлланилган. “Калифорния” насослари, нефт, керосин кўтариб бериш, қудуқ ва шахталардан сув тортиш вазифасини ҳам бажарган. Айланма поршенли насослар нефт, керосин, ёғ, спирт, вино кабиларни сўриб беришда қўл келган.

Қуйидаги жадвал орқали “Занжирли насос”ларнинг нархи, труба қалинлиги ҳамда труба узунлиги ҳақида маълумот олиш мумкин.

№	Насос трубазининг узунлиги (аршин ўлчовида)	2 дюмли трубази насос нархи (рубл ҳисобида)	3 дюмли трубази насос нархи (рубл ҳисобида)
1	4 аршинли (1 аршин (71.12см))	45 рубл	65 рубл
2	5 = =	50 рубл	75 рубл
3	6 = =	55 рубл	85 рубл
4	7 = =	60 рубл	95 рубл
5	8 = =	65 рубл	110 рубл
6	9 = =	75 рубл	120 рубл

Насосларнинг энг паст нархи 28 рублдан 50 рублгача бўлиб, ўртача нархдагилар 50 рублдан 170 рублгача баҳоланган. Бирок, деҳқонлар насослар нархини 17 рублгача арзонлаштириш таклифи билан чиққанлар. Манбалаларда 17, 19, 21, 28, 34, 41 рублда марказдан қочувчи насослар харид қилингани билан боғлиқ маълумотлар учрайди. Қўл, сув, от, буғ кучи билан ҳаракатга келтириладиган насослар параллел равишда хўжаликларда ишлатилганлиги кузатилади.

Ўлка деҳқонлари томонидан Тошкент машина омборига қилинган мурожаатларда омборхонадаги насослар нархи баландлиги (170 рублдан 185 рублгача) 30, 40, 50 рубллик насослар йетказиб бериш каби таклифлар билдирилгани муҳимдир. Манбалаларда “Густов Лист Акционерлик жамияти” Боку бўлимидан қўл ва сув кучи билан ҳаракатга келадиган оз сонли ишчи кучи талаб қилинадиган, нархи 185 рублдан ошмайдиган насослар таклиф етилганлиги билан боғлиқ еълон (афиша)лар учрайди. Муҳандис ва тадбиркор Иван Ряковский “К А Прейс” фирмаси насосларини синовдан ўтказиб бериш, сотиш ва ташвиқ қилишда фаол тарғиботчи бўлган. Юқоридаги фикрлар Туркистонда марказдан қочувчи насосларнинг олди-сотдисиди ўзига хос рақобат бўлганлиги, ҳар қайси фирма ўз товарини кўпроқ харид қилишларига еришиш учун ҳаракат қилганини кўрсатади.

XX асрнинг иккинчи ўн йиллигига келиб, марказдан қочувчи насосларнинг ўнлаб турлари Туркистон хўжаликлари бўйлаб тарқалиб, 16 метргача 4000 челақ сувни кўтариб бера оладиган, қуввати 22 от кучига ега бўлган, нархи еса 625 рублли насос ҳам ишлатила бошланди.

Манбалаларда марказдан қочувчи битта насос стансиясини барпо этиш харажатлари ҳам аниқ рақамларда кўрсатилган. Ўртача катталиқдаги бир насосли стансияни қуриш учун: 1) Марказдан қочувчи насос – 625 рубл, 2) 25 от кучига ега бўлган “Урсус” нефт двигатели – 4400 рубл, 3) Провоз қурилмалар – 1500 рубл, Бино ва жиҳозлар – 3.500 рубл, 4) Кўзга кўринмас харажатлар учун – 1.445 рубл, жами: 11.500 рубл маблағ талаб қилинган. Марказдан қочувчи насос стансиясида 10тадан–14тагача ишчи ходимлар фаолият юритиб, машинист ва машинист ёрдамчиси, таъмирловчи муҳандис кабилар асосий рол ўйнаган. Машинист бир ойда-100 рубл (1 йилда 1200 рубл) машинист ёрдамчиси бир ойда-50 рубл (1 йилда 600 рубл), таъмирловчи уста-40 рубл (1 йилда 480 рубл) иш ҳақи олган. Марказдан қочувчи насос ҳар 68 десятина (1десятина-1,09 га) йерга сув йетказиб берганидан сўнг бир бор кўриқдан ўтказилган. Марказдан қочувчи насос билан масофа узоқ бўлган дашт жойларида 1 десятина йерни суғориш ўртача -170 рублга тўғри келиб, насосни эксплуатация харажати-58 рубл еди. Бундан ташқари насосни ёғлаш-таъмирлаш ишлари-750 рублга, нефт харажати-1750 рублга тушган.

Хулоса

Хуллас, XIX аср охирида Туркистон ўлкасига янги техника воситаси сифатида марказдан қочувчи насос кириб келиши билан янги йерларни ўзлаштириш кенгайиб, узоқ масофаларга ҳам сув йетказиб бериш имкони туғилди. Марказдан қочувчи насослардан шахталарда, боғ-яйловларга сув чиқаришда, қудуқлардан сув тортишда ва маиший хизмат кўрсатиш соҳаларида фойдаланилди. Марказдан қочувчи насос стансиялари қурилиб, техник ходимлар таёрлашга еътибор қаратилди, ушбу техника воситаси қўл меҳнатини йенгиллаштирди, деҳқон хўжаликларида самарадорликни оширишга ижобий таъсир кўрсатди. Бирок, марказдан қочувчи насослар нархи баланд бўлиб, оддий деҳқонлар уларни харид қилиш қувватига ега емасди. Бу каби техникалар асосан ўлкага кўчириб келтирилган рус деҳқон хўжаликлари манфаатига йўналтирилган еди. Маҳаллий

тадбиркорлар ва бой деҳқонларнинг бир қисми насослардан ўз хўжалигида фойдаланарди, холос.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Миллий Архиви, (ЎМА) И-22-фонд, 1-рўйхат, 1988 йиғма жилд, 174,176,178-варақлар.
2. ЎМА, Ўша жойда, 88,89-варақлар.
3. Приводные и ручные насосы. Част И, ИИ изд. Москва-1899.-39стр.
4. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1988 йиғма жилд, 83-варақ.
5. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1988 йиғма жилд, 177-варақ.
6. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1988 йиғма жилд, 79-80-варақлар.
7. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1988 йиғма жилд, 174-варақ, 174-варақнинг орқа томони.
8. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1989 йиғма жилд. 96, 97, 98, 99-варақлар.
9. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-22-фонд, 1-рўйхат, 1987-йиғма жилд, 83, 84, 85-варақлар.
10. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-7-фонд, 1-рўйхат, 4978 йиғма жилд, 51-варақ.
11. Ўзбекистон Миллий Архиви, И-7-фонд, 1-рўйхат, 4978 йиғма жилд, 52,53-варақлар.